

NAGYVÁROS, SZÍNHÁZ, SZÍNHÁZKRITIKA

— Rákosi Jenő liberál-nacionalista köre —

I. A kiegyezésre következő évtized ifjú nemzedékének sorsa nem csak a kivételes történeti helyzet miatt tarthat különleges érdeklődésre számot, hanem annál a tragikusnak mondható sikertelenségénél fogva is, amely korszerű törekvéseit kísérte, annál a ritka gyors szétszóródásnál fogva is, amely 1875 után, a birtokosi hatalom újraszerveződése után része lett. A magyar történelem egy fontos pillanatának tartalmaira vet fényt sorsuk bemutatása, sőt az értelmiség általános európai történet-fejlődési karakterisztikájára is.

A kiegyezést létrehozó réteg és nemzedék szellemi-művelődési tekintetben folytatni kívánta, amit 1859–61-ben eltervezett és elkezdett. Igaz, alaposan, mondhatnánk kegyetlenül elerőtlenedve, mert legjobb értékeiben megfogyatkozva. *Erdélyi, Tompa, Madách, Szalay* meghalt, s 1871-ben *Eötvös* is követte őket. *Arany* 1865-től, szerkesztői csődje után visszahúzódott, *Keményt* pedig már a szellemi elsötétülés lengte körül. A Budapesti Szemle (*Csengery—Trefort Gyulai—Salamon-féle*) maradék gárdája azonban változatlanul óhajtotta vinni tovább az elkezdettet. De hogy nem lehetett, épp a Szemle ügye példázza, mert nemcsak a szubvencionáló pénzmágnás, *Sina Simon* báró finansziális nehézségei következtében, hanem az olvasók végleges elapadása folytán sem tudta magát a nagy forduló után már egy esztendeig sem tartani.

A fiatal nemzedék tagjai viszont, ellenkezőleg, túlságosan is csak az új lehetőségek motívumait érzékelték az új helyzetben. Mert teljesen újnak vélték magát a helyzetet is. Nem vették észre, hogy a hatalmi szerkezet olyan átrendeződése megy végbe, amelynek folyamán, a birtokos uralkodó osztály a reá nézve legkisebb károsodást jelentő engedmények, kompromisszumok sorát keresi, alakítja ki. S ez volt éppen az értelmiség általános fejlődéstörténeti karakterisztikájára a tanulság. Eszméi hitében, tömeghátter és a valóság kellő ismerete híján, mint hasonló helyzetben annyiszor, nem a korviszonyokhoz alakította saját céljait, hanem a valóságot (hogy ma járatos szóval mondjuk) modellálta a saját céljaihoz. Esmékben, javaslatokban gazdag, eredményekben, hatékonyságban szegény közírást, publicisztikát hozott így létre. A legeredményesebb, ill. legsikeresebb talán éppen az volt a nemzedék csoportjai közül, amely leginkább hozzásimult a valódi erőviszonyokhoz, nem ugyan teoretikus elemzés, hanem inkább helyzeti megérzés révén.

Mert a nemzedék, természetesen, távolról sem volt egységes. Mint oly sok új történeti helyzetben, kezdetben ugyan egységként próbált föllépni ez is. Benedek Aladár *Új Világ* c. lapjában — Csengeryék közvetlen neveltjein kívül — ott volt szinte az egész ifjú litterátus nemzedék. De az egység félévig sem tartott. Sorra kristályosodott ki az a három csoport, amelybe a fiatal irodalmi értelmiséget be lehet fogni.

Az első csoportba azok a nagyon művelt, magas értelmiségű körökből indult fiatalok tartoztak, akik a demokrácia feltételeinek megteremtéséhez centrali-

zált államot, centralizált művelődést kívántak. Közel álltak a kiegyezést létrehozó politikusokhoz, s már egészen ifjan maguk is jelentős hivatalokat töltöttek be. A polgári liberális eszmék oldaláról realizisztikus társadalomábrázoló irodalmat és társadalmi vonatkoztatású irodalomkritikát kívántak. Mivel bizalmukat mindenekelőtt az *irányító* liberális államba vetették, *etatistáknak* nevezhetjük őket (Arany László, Asbóth János, Toldy István). Velük szemben állt Endrődi Sándor és György Aladár vezetésével a *Figyelő* csoportja, amely mindenekelőtt a közoktatás laicizálásától, a művelődés internacionalizálásától, a tudományok civilizációs szerepétől várt társadalmi tudati változást. Az irodalomtól s az irodalomkritikától viszont az egyén védelmét várták, az egyén világa előjogának védelmét az „állammal” a „közösség”-gel szemben, mert ösztönösen ráéreztek, hogy ez utóbbi fogalmak az akkori helyzetben a rendi társadalmat, a rendi államot fedezik nálunk. A liberális, *polgári individualizmus első nemzedéke* voltak ők.

A harmadik csoport az, amelyet ezúttal kívánunk bemutatni.* Az 1870-es évek kezdeményező nemzedékének ezt a harmadik csoportját politikai-közéleti magatartása alapján *expanzív polgári liberál-nacionalistának* nevezhetnénk. Az irodalmi, a művelődési életben jelentős szerepet játszottak; a kritikaiban azonban inkább csak alkalmi célokra fogtak össze, nem annyira irodalom-esztétikai elvek, mint inkább irodalomközéleti törekvések jegyében. E törekvések mögött, természetesen, ki lehet rajzolni egy töredékes gondolatmenet vázát is. Ők maguk azonban ritkán írták meg kritikáikat úgy, hogy azok eszmei, esztétikai tekintetben irodalomközéleti törekvéseikkel egybedolgoztak lettek volna, s határozott eszmerendbe illeszkedtek volna. Egy-egy szerző-társuk védelmére, egy-egy művük sikerére, egy-egy akadémiai díjosztás megkérdőjelezésére a legkülönbözőbb, éppen kéznél levő s éppen kézen fekvő elméleti elemeket használták föl, biztos helyzetismerő taktikával, hatásos közírói retorikával, jó társadalomlélektani aktualizálással. Az irodalomközéleti publicisztika tárcamodorának hathatós polgári kezdeményezői és alakítói.

Eklektikusnak mondtuk korábban eszmei karakterüket. (Létharc és nemzetiség, Bp. 1976, 295.l.) Igazában azonban még e megjelöléssel is túlzott eszmei összetartozást tulajdonítunk nekik. Az eklektikus rendszeren valamely határozott céltól vezérelve tudatosan gyűjt magának ideákat; anélkül azonban, hogy azokat céljának megfelelő, tárgyiasan is megálló egyedi szellemi egységbe tudná illeszteni. Ők hát inkább napi applikátorok voltak, mint gyűjtők és illesztgetők. S ha *pragmatizmust* emlegetnénk is, megint csak túlságosan elméleties magatartást mintáznánk rájuk. *Practicisták* voltak ők teljes egészében: ott és akkor igyekeztek az átöröklött normákat tágítani és átformálni, ahol tágításra és átformálásra éppen szükségük volt; s akkor siettek az ítélezés jogát magukénak kijelenteni, amikor ez éppen hasznosnak és tanácsos-

* A korszakról, az évtized egészéről egy, Horváth Jánoshoz készített jó színvonalú disszertáción kívül (MOLDAI KLÁRA: Az 1870-es évek irodalmi élete. Bp. 1939) más feldolgozás — MTA Kéziróknívén kívül — alig van. Egyesekről azonban, ha többnyire nem is nagy értékű, de elég nagyszámú karcolat, rajz, tanulmány áll rendelkezésre. (pl. HALÁSZ IMRE: Egy letűnt nemzedék, Bp. 1911., PAPP FERENC: Rákosi Jenő, a hírlapíró, Bp. 1924., SZERB ANTAL: Az új romantikus dráma, ITK 1927., PAUL SÁNDOR: Csepreghy Ferenc, Bp. 1934., ROMHÁNYI GYULA: Dóczy Lajos drámái, Bp. 1934., KRAMMER MARIANN: Toldy István, Bp. 1934.) — külön hely illeti meg, alapossága, szintetikussága révén KOMLÓS ALADÁR összefoglalását: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. sz. második felében, Bp. 1956.

nak mutatkozott. A normák gyakorlati s alkalmi kibővítői, az ítélkezési jog gyakorlati s alkalmi kiterjesztői.

Rákosi Jenő frissen szerkesztett, mozgékony lapjának, a *Reform*nak vonzás-és sugárzáskörében tevékenykedtek. Kritikai munkásságuk *irodalomszociológiai szemszögből* tanulságos igazán. Ha a *Figyelő* esetében az egész folyóiratot volt ajánlatos bemutatni (l. i.m. 336.l.), hisz szinte minden eszmei elemét erős művészetkritikai s társadalomközérzeti egybetartozás fűzte össze, az ő közlőnyük részletes bemutatása sajtótörténeti feladat; az irodalomkritika történetében fölösleges helypazarlás volna. S míg a *Figyelő* eszméi később, *A Hét* idején változott, a társadalmi funkciót kiemelő alakban ugyan, de majdnem mind visszatértek, Rákosi lapjának és csoportjának irodalomkritikai eszméi többnyire politikai arculatukat bontakoztatták ki, s (irodalom-) közéleti magatartásuk lett a későbbi polgárság egy részére, a „liberális” középosztályra igazán karakterisztikussá. Ez utóbbit kell hát ezúttal bemutatnunk.

Kritikai tevékenységük jórészt a *drámára* vonatkozott. Pontosabban szólva a színpadra. Mint ahogy szépiírói munkásságuknak is ez volt a legfőbb tere. Kritikai munkásságuk második helyén viszont a tudományos és politikai művek, a folyóiratok és művelődési események ismertetése állt. A harmadik helyet a regény, a prózaepika foglalta el. A vers, főleg a líra az utolsó helyre szorult, s bemutatása még a többi műfajénál is sokkal esetlegesebb volt eszmei tekintetben. Hangsúlyozott polgáris, városias irányzódásuk nyert, mint látni fogjuk, e helyeloszlással is kifejezést.

2. Tudatosan és elszántan a *polgárság képviselői óhajtottak lenni*. De nem a rendi világ honorácior rétegének örököséiként, hanem egy új történeti és fejlődési szakasz szükségszerű termékeiként és nélkülözhetetlen biztosítóiként. Hittek abban, hogy az 1867-es kiegyezéssel olyan lehetőségek jöttek létre, amelyek egy jól működő, vagyonos magyar polgári nemzetgazdaságot, egy dinamikus polgári liberális berendezkedést s egy társadalomszolgáltató polgári művelődést teremthetnek. Maguknak, egyelőre legalább, nem szántak főszerepet; de részvételüket, hathatós beleszólásukat elengedhetetlennek vélték. A *külső támogatás* alapjára helyezkedtek, mint csoport, fönntartva a bírálat és elkülönülés jogát.

Deák nevét tűzték zászlajukra, de hangsúlyozták, hogy eszméit ők a maguk felfogása jegyében s programszerűen a polgári fejlődés szemszögeből értelmezik. „Szilárdan állunk az 1867-iki Kiegyezés alapján, melyet szilárdan védelmezünk az osztrák federalista és a hazai ún. közjogi ellenzék ellen. Egy homogén (liberális) elemekből s föladatának színvonalán álló kormány a 67-iki alapon a Reform őszinte támogatására számíthat” (1874. márc. 22.). Meg voltak győződve, hogy e támogatás szükségét egyre inkább belátja a birtokosi vezetés, sőt azt is, hogy a kormányok polgári célkitűzéseit ők tökéletesebben, célratorőbben valósítanák meg. Kívülállásuk egyik vezérmotívuma éppen ez — kívárni, míg a fejlődés nélkülözhetetlenségük, stílusuk, módszerük, programjuk eredményesebb voltára ébreszti a vezető réteget.

Legyen a magyarság a Habsburg-monarchiának minél előbb első számú s túlsúlyban levő népe. Szívja fel minél gyorsabban a nemzetiségi értelmiséget; a régit is, de még inkább a feltörekvő újat, a friss tehetségeket azáltal, hogy teret nyújt érvényesülésükre. Modernizálja a kormányzat, főleg ezzel az új értelmiséggel, a gazdasági és közigazgatási adminisztrációt, s szervezzen minél több művelődési s ökonómiai kapcsolatot a külfölddel. Legyen Közép-Európá-

nak ne csak civilizációs vonzó góca a magyarság, de hatalmpolitikai is azáltal, hogy a kettős, német—orosz szorításból keresse Párizs barátságát; hiszen Angliának csak a hatalmi egyensúly az érdeke, Párizsé ellenben az, hogy két kontinensi riválisa szomszédságában felnőjön egy olyan hatalom, amelyre mindkettő ügyelni kénytelen. Ezek voltak a lap legtöbbször hangoztatott politikai ideái.

3. Mindezek mögött a pozitivistá liberalizmus elméleti gondolatkinése állt eszmei alapozásként. Többnyire meglehetősen felszínesen gondolva s önkényesen alkalmazva, de félreismerhetetlenül; főleg éppen az irodalmi és művelődési kritikában. A központi célt, a térfoglalás célkitűzését szolgálja ezeknek az eszméknek irodalomra, művelődésre alkalmazása is. Némileg iskolás vagy zsurnalisztikus kettős szillogizmussal a mechanikusan értett társadalmi, környezeti determinációtant arra kívánják felhasználni, hogy bizonyítsák, ahol ekkora polgári közönség van, ott már a *művelődésnek is polgárinak kell lennie*, fordítva: ahol ily polgári művelődés van, ott már *életerős polgárság is van jelen*. Amidőn 1869-ben a német „mechanikus materializmus”, a német pozitívizmus pápája, Vogt Pesten előadássorozatot tart, a lap szinte eufóriában jelenti: „Meggyőződöttünk arról, hogy megvannak mégis városunkban is az értelmiség azon elemei, melyek, fájdalom, oly ritkán adnak életjelt, és amelyek létezését alig mertük föltételezni”, mert e réteg jelentéktelenségét bizonygatják sokan, de íme, ellenkezőt igazolnak a zsúfolt előadóterem (1869. dec. 23.). S okát is adják, szerintük, mily erőf; s mért bizonygatják e réteg jelentéktelenségét. Valahányszor ebből a rétegből kerül ki egy-egy tudományos mű, egy-egy regény főleg pedig színdarab, megindul ellene a hírverés. „Zsidó darab”, mondták Dóczy Csók-járól; „istentelen”, „léha”, így beszéltek Csepreghy *Vízözön*-éről; „nem ismeri a nép lelkét” a német eredetű szerző, így Rákosi antiszemitizmust elítélő *Régi dal*-áról. Csakhogy a legfőbb bíró, a közönség másképp ítélte. „A közönség ily alacsony szempontoknál sokkal magasabban állott”, „A klikk! — úgy látszik, hogy ezen úgynevezett 'klikk' kissé nagyocska, hogy tömeget képez, s mindenütt jelen van”; „ez a pesti nép” maga, amelyhez ezúttal, — örvendezik a Csók előadásán *Hevesi Lajos*, — miniszterek is, mint például Szapáry gróf és Tisza, illőnek tartották lelkesen társulni.

A szillogizmus másik oldalán *Lánczy Gyula* Fraknói Vilmos egy könyve alkalmán azt hangoztatja, az *átlag* viselkedése a döntő. Ha az átlag jó ízlésű, mind tetszésében, mind alkotásában, „a társadalom egészséges”. Ahol azonban „az emberek tömege hitvány, ott természetükön kívül, mindig a viszonyokban” kell az okoknak rejleniök (1874. jún. 3.). Mind a rendkívüli nagyság, mind a rendkívüli gonoszság egyedhez kötött jelenség. A korszak magyar társadalmának átlaga (azaz, mint az előző idézetből is kiderül: *távlati, városi átlaga*, vagyis ők maguk) egészséges. Legdöntőbb bizonyítéknak e mellett e társadalom, azaz ez átlag *józan utilitarizmusát* tartják. Szinte mulatságos, amint ezt a szempontot még a helyesírás szemszögéből is döntőnek vélik. „Csak az olyan reform fog sikerrel küzdhetni, amely ama százazreknek annyira jelentékeny s közvetlenül ható előnyöket fog biztosítani, hogy érdemesnek fogják ítélni magokat kényelmes megszokottságokban megháborítani.” (1874. febr. 27.).

A *hasznosság*, az *érdek* e mindennél erősebb szabályzó ereje mögött, vélik, a természeti törvény érvényesülése áll. A nőnevelés kérdésében elmennek egészen az amerikai gyakorlat pártolásáig: a nők is látogathassanak egyetemi elő-

adásokat; de óvnak a természet törvényeinek áthágásától. Az egyenlőség jelszavánál is erősebb érv a természeti törvény. „Csak a természet bölcsességében találhatunk megnyugvást; amit az létrehoz vagy létrehozni enged, az bármiónekké látszik, mindenkor mégis a legjobb.” (1869. dec. 20.)

A természeti törvény jelentését és hatályát tehát, láthatni, mint az egész korszak eszmekincsét is, ők is érdekük szerint alakítják. Különösen kiütözik ez, amidőn olyan kérdéstről van szó, amely éppen a csoport rétegeiről érinti erősen. Egyhangúan lelkesednek *Darwin*ért, *Lamarck*ért, *Haeckel*ért. De ösztönösen megérzik, hogy a *kiválasztódás-tan* ellenük s a magyar feudális osztály védelmére is fordítható, s ezért sürgősen és többszörösen kifejtik — pl. Bagehot angol történeti eszmélkedéseiről szólván — az értelmezés nekik kedvező variációját: az *azonos bírszínűek* egészéből történik a kiválasztódás a létrealkalmasság törvényei szerint, s nem egyes nemzetek vérségi egységéből. A nemzetek, vallják Spencer és Bagehot nyomán, egyébként sem vérségi alapon alkotnak egységet, hanem az azonos szervezethez tartozás s az azonos életformák, a kultúr- és civilizációs formák *utánzásos elsajátítása* révén. (1874. május 24.)

4. Mindez alapeszmék jegyében, az irodalmat különösen három szemszögből méri és méltányolja. Mennyire mutatja meg az a társadalom megoldandó kérdéseit és megoldó eljárásait, mennyire nyújt az igaz szórakoztatást a közönségnek, s végül, de nem utolsósorban, mennyire erősíti az e réteg tetteire kész önbizalmát.

a) Az első problémát nem szabad elméletileg szigorúan átgondolt esztétikai kérdésként várni tőlük. A Fialat Németország, a francia romantika s a kezdődő naturalizmus tételillusztráló törekvései és szólamai térnek náluk vissza, s vegyülnek a századközép polgári realizmusának ideáival. Leleplezni, kezdeményezni, főleg pedig a világ többségét kitevő *átlagos ember átlagos, mindennapi problémáit ábrázolni*, s a korszerű világ korszerű eszményeit hirdetni, — ezek voltak főbb jelszavaik. A korszerűség mindenekelőtt a laicizált polgári erkölcsöt, az érvényesült egyenlőségének követelményét, a természettudományos világszemlélet egyetemesítő uralmát jelentette. Az örökmozgó Toldy Istvánt, aki egész magatartásában ugyan inkább a statiszták képviselője (l. i. m. 304: 1.), de minden más haladó, viszonylag haladó csoporttal is kapcsolatot tartott, magukhoz számították, s antiklerikális, arisztokrácia-ellenes darabjait dicsérték, s magának Toldynak is bő teret nyújtottak az önvédő támadásra. S ha ők talán nem voltak is oly magabiztosak, mint Toldy a maga aufklärista-pozitivistá-naturalista meggyőződésében, vele azonos természetességgel beszéltek ez eszmék igazságáról, fölényéről s hirdetni szükséges voltáról. *Livia* c. darabját például Toldy így védi (s így a többiek is): „Látni való ebből is [ti. a tartalom földidézéséből], hogy a darabban sem rendkívüli emberekkel, sem rendkívüli eseményekkel nem találkozunk. Hogy az egyház szolgálja orruknál fogva bírja vezetni hívőit, hogy egy büszke arisztokratában a családi gőg elfojtja a szív nemesebb érzelmeit” — ennek ábrázolása miért szorulna különösebb mentségre és igazolásra? — kérdi Toldy Sue-n, Hugón, Michelet-n, Renanon s tán már a fiatal Zolán is köszörült gyermeki fölényvel. (1874. jan. 30.) S a lap neves és névtelen szerzői ugyanezzel a magabiztossággal védik meg Csepreghy Ferencet (a színpadon alighanem legtehetségesebb, évekig a bécsi Népszínházban díszletező társukat), amidőn annak biblia-, főleg pedig egyházparodizáló s nagy tömegeket vonzó *Vízözön* c. darabját, parodisztikus spektakulumát a nemzet valláserkölcsei alapzatának rombolásával vádolja a konzervatív sajtó.

b) A második kérdéskör mellett, a valódi szórakoztatás követelménye mellett nem szabad egyszerűen azzal a szólammal elmennünk, hogy ez a francia burzsoázia boulevard-irodalmának, színházának, regényének, tárcájának, hazai hasonmása. Más szerepe volt ennek itt, mint annak ott. Fontoljuk meg, Budapest a hirtelen növvő nagyvárosok között a legszervezetlenebbek s a legszervezetlenebbek közé tartozott Európában, az egyes rétegek tudatvilágának szinte áthidalhatatlan különbségeivel, értetlenül álló idegenkedéseivel. Ágai *Borszem Jankó*-jának vizsgálatánál láthatjuk (i.m. 268—72.l.), pusztán abból, hogy a főváros életforma- s mentalitás-típusait egymás mellé állították benne a szerzők, a mulatságos formák, a torz helyzetek tudatosító, gondolatra serkentő sokasága állott elő. S egy nagyváros könnyű műfajainak, egy nagyváros szórakoztatásának tudatalakító szerepét és feladatát egyébként is csak a szociológiára süket, fellegi esztétikusok szokták lebecsülni.

Ahhoz, hogy Pest igazán művelődési központtá váljék, előbb magának a városnak kellett valamelyes mentalitásbeli, szokásbeli, s nem utolsósorban nyelvi egységre vagy legalább egymás értésére vergődnie. Az új művelődést nemhogy Kazinczy publikus levelezése vagy az athenisták egymás közti vitája, de már Arany Figyelőjének értelmiségtanító szándéka sem elgáthíthatta ki. Új, *tömegkultúra* volt kialakulóban, s az irodalom, a színház legalább egy részének ebben kellett szerepet vállalnia. Rákosi, mint emlékirataiból tudjuk, nem is annyira parasztabrázolást akart, mint inkább ép magyar nyelvű, szellemes, mulatságos szórakozást nyújtani. Csiszolni, összecsiszolni a város roppantul vegyes tömegeit; betölteni egyfajta moderatori ügykört. Az persze jellemző, hogy egyre inkább a falu világában találta meg az egész csoport e feladathoz a terepet. *Egyre inkább*, húzzuk alá, mert kezdetben, jórészt a Nestroy-féle színház példájára, egy ironizált, fölénnyel fabulált, a parabola időzőjelébe tett romantikus mesevilág töltötte be ezt a szerepet: az ún. újromantikus drámáé.

Am még a falu ily terepül vétele sem oly egyértelműen ítélhető meg, mint ezt az elmúlt harminc esztendőben tenni volt szokás. A polgár mindig szívesen fejezte ki a feudalizmus iránti érzelmeit a feudalizmus részének érzett paraszti világ megjelenítésén át. A forradalmi, a „bátor” polgár, a Schiller-típusú osztályának direkt, keserű s hősies konfrontációját vállalta, s kiállt a kiszolgáltatott, a katonának hurcolt paraszt mellett is; a Nestroy-féle „óvatos” és fegyelmezett bécsi Bürger (— Közép-Európában maradván —) a tradicionális feudális erkölcs és életforma csúfolkodó lejáratását választotta, a meseszerűség álarcában, ahol is a főnálló rend irányítói s a beleilleszkedő kispolgárok épp-úgy kikapták a maguk részét, mint e rend jámboran engedelmeskedő parasztjai is. A Rákosi-típusú, gyöngé bázisú, egyezkedésre nevelt (mondjuk: „gyáva”) polgár viszont, ha nem beszélhetett fölénnyel a hirtokosság életformájáról, a maga életformájának fölényét a feudális berendezkedés másik oldaláról, a parasztiról szólva igyekezett érzékeltetni. Úgy azonban, hogy a maga módján eszményítse is a szövetségesének érzett, a tisztos vagyont szerző, a jómódú „paraszt-pógárt”.

De ezeket az ideológiai szempontokat mellőzve, pusztán színpadi szükség-ből is kellett, hogy a drámájuk átváltson oly területre, amely valódi életanyagot (is) nyújt. Nestroyék mesejátéka a nagyon is valóságos *mesterembervilág* jelenének szatirába hajló ironiájában, s múltjának humorosság színezett nosztalgijában képződött meg. Oly mélyen emberközeli, népközeli nagy költők dalaikat, mint Eichendorff, Heine, Brentano ezért tudta természetszerűen magába

fogadni s variálni ez a játék. A pesti újromantika ál-görög, ál-spanyol miliójével egy-két darabot (az *Aesopust* és a *Csókot*) sikerre lehetett vinni, de a harmadik s negyedik ál-arab, ál-hindú (stb.) díszletvilágát már unta a közönség. Annál is inkább, mert a parabolikus jelentés, amely oly nagy szerepet töltött be Nestroyéknál, már az elsőben is meglehetősen bizonytalan és bátortalan volt: a tehetség egyenlősítő joga az Aesopusban, a természetes erkölcs fölénye a Csókban. Rákosi, mindenesetre, a maga Népszínházának szánt első darabját, a *Ripacos Pistát* névtelen kritikusaival saját lapjában úgy bírálta, hogy nem az ábrázolási, hanem a moderatori szerep került a középpontba. A szép beszédet, a színpadképes cselekményt, a mulatságos históriát, a színes környezetrajzot, az áttekinthető típuszerkesztést, a megnyugtató s némileg föl-emelő zárást dicsérte a kritika; az ízlést finomító jó mulatságot, s az emelkedett, derűs bizalomból még többet is sürgetett. (1874. máj. 3.)

Nem egyszerűen polgári ópium-adagolás volt e kíváncsi. Kritikai tevékenységük harmadik jellemvonása összegződik e kíváncsi. Más megokolással ugyan, de a *szkepszis elítélésében* egyet értettek még a gyakran megcsipkedett Gyulai-táborral is; s Endrődiék magatartását, „a világfájdalmat negélyező, mindig csak önmagukról zengedező költőink” magatartását „vakutvának”, „zsákutvának” bélyegezték. (1874. febr. 7.) Nem reális látású költészet ez: hiszen végre most itt a nagy távlat, s ez a poézis kételyt játszik; s nem is hasznos, mert a távlat kínálta dinamikát leszereli. Jókait is azért ítélték el, mert míg itthon „nekünk ír, nem győzi belénk tömni a hívság mákonyát, hogy olvasva közülünk a legparányibb Homérnak, Leonidasznak vagy Humboldt-nak érzi magát — a német közönségnek szánt regényében [A szegénység útja], a legszánandóbb tulajdonságaiban mutatja be a külföldnek a magyart” (1874. jan. 4.) s ezzel, visszahatva európai helyzetünk itthoni megítélésére, gyengíti azt a biztonságérzetet, amelyre új európai feladatának és lehetőségének betöltésére szüksége van a magyarságnak, s persze, mindenekelőtt jövőt alkotó osztályának, a polgárságnak. A polgári jövő föloldónak vélt győztes távlata, egyetemessége nevében utasítja el a fiatal Alexander Bernát is az élet egyes rútságaiba ragadt, szkeptikus „realistákat”, akik mind „kontárok”. „Az igazi művész az egészet, a lelket látja . . . Nem a valódiságot festi, de fest valódiságot.” S az „egész valódisága” a kiválasztódó jobb fölényét és érvényesülését jelenti. (1874. márc. 18.)

Nem csupán a magyar polgárság önbizalma s bizalom-akarása volt, persze, ez. Mint a művelt európai átlagpolgár, hittek ők is a polgárság örök történeti küldetésében, a *társadalmi hasznú művelődés és a polgárság gondolkodásának azonosságában*. Programjukban — s epilógusukban is — „mindazon szellemi küzdelmek és vívmányok” irányítójának s birtoklójának mondják osztályukat, „melyek a 19. század művelt népeit mozgásban tartják”.

5. A fúzió előtti mozgásban széledni kezdett a csoport, s mire az új hatalmi szerkezet működésbe lendült, a lap már megszűnt. Számításuk, *személy szerint*, bevált: Rákosiból a magyar újságírás főhatalmassága lett, s Dóczy, Andrassy oldalán, báróságig, s nem is pénzen vett báróságig vitte. Alexander éppúgy egyetemi katedrát szerzett, mint Lánczy Gyula. De pár évvel a fúzió után már tapasztalniuk kellett, *rétegük* egyáltalán nem jutott ahhoz a szerephez, amelyre igényük és reményük szerint jutnia kellett volna. S ekkor Rákosi, mintegy az intuíció villámfényében, visszamenőleg is megfogalmazta magatartásukat, szinte zseniális önkifejezésnek számító *tragikum-könyvében* (Tragi-

kum, Bp. 1886.), lélektani s esztétikai, szociológiai s történetiszemléleti, politikai és erkölcsi tekintetben egyaránt.

Érthetően ekkor: Beöthy tragikum-könyvének (A tragikum, Bp. 1885.) elfogadása mindannak a visszavételét követelte volna meg tőlük, amit a Reform-ban mint rétegük társadalomfejlődési sajátját tüntettek föl. Mindezekelőtt a történelem menetébe való akár legkisebb beavatkozás igényéről is le kellett volna mondaniok, s maradéktalanul elfogadniok az átöröklött társadalmi-szellemi-erkölcsi értékstruktúrát. Rákosi a radikális, főleg pedig a revolúciós tettet szükségszerűen tragikusnak véli; de kiváltóját éppen a Beöthy-féle történeti magatartásban látja. Marad tehát *a folytonos térfoglalásra berendezkedő reformok állandósított folyamata*. A tragikum történeti szükségése és nagysága éppen abban áll, hogy újra és újra ennek az alapmagatartásnak egyedül helyes voltára oktató, hisz erről gyakran vagyunk hajlandók elfeledkezni.

6. S ezzel a csoport, a réteg kettős arcú, kettős funkciójú öröksége is adva van. Az erősen földbirtokosi meghatározottságú magyar berendezkedésnek *a reformer liberalizmus látszatát* biztosították. De csak úgy biztosíthatták ezt, hogy bizonyos mennyiségét csakugyan fönn is tartották s keresztül is vitték vagy segítették e reformoknak. Az utilitárius, főleg pedig a racionális elem biztonsága háttérbe szorult náluk. Háttérbe ugyan az egész európai liberális polgárságnál is. De náluk *nem annyira e haszon- és észelvűség szűkössége következtében*, mint kötöttségektől leginkább megszabadult európai osztályos társaiknál. Náluk *egy többnyire hamisan csengő nemzeti-történeti sorsvállalás*, kötelességtudat lépett be az előbbi elvek helyébe; hol heroizáltan, hol tragikust játszva, hol harsányan patetizálva. Nem személy szerint mindeniküknél, természetesen; de magánál a rétegnél, a „középosztály” liberális, viszonylag liberális felénél, melynek fedező s tágított *kettős szerepe* nem volt jelentéktelen.